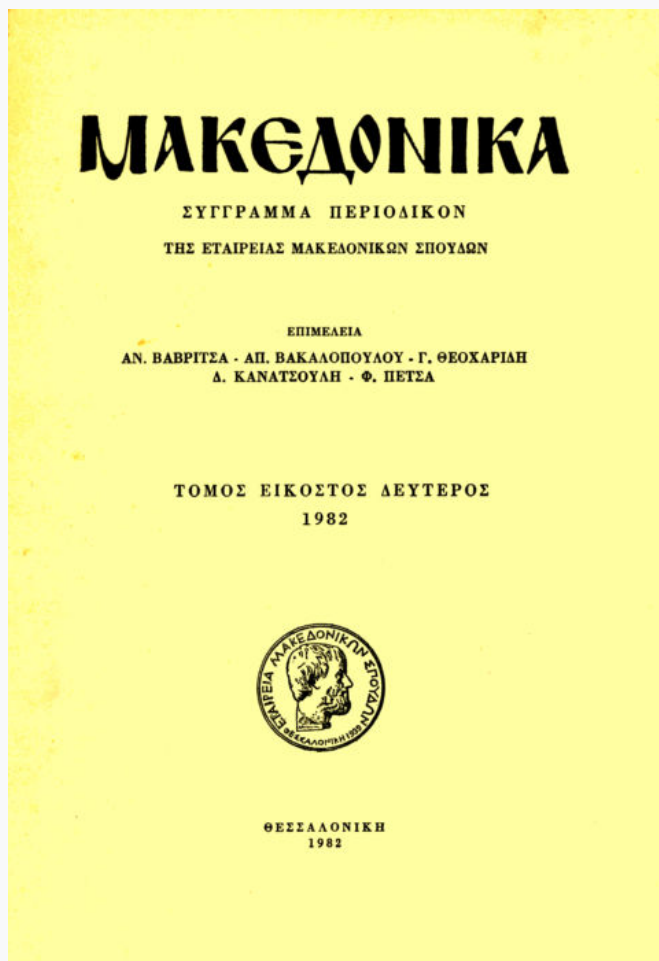

Μακεδονικά

Τόμ. 22, Αρ. 1 (1982)

Συμπληρωματικά αρχαιολογικά στοιχεία για το
φρούριο Βαρδαρίου Θεσσαλονίκης

Ευτέρπη Μακρή

doi: [10.12681/makedonika.518](https://doi.org/10.12681/makedonika.518)

Copyright © 2014, Ευτέρπη Μακρή

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μακρή Ε. (1982). Συμπληρωματικά αρχαιολογικά στοιχεία για το φρούριο Βαρδαρίου Θεσσαλονίκης. *Μακεδονικά*, 22(1), 133–153. <https://doi.org/10.12681/makedonika.518>

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ
ΓΙΑ ΤΟ ΦΡΟΥΡΙΟ ΒΑΡΔΑΡΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Τὴν πορεία τοῦ δυτικοῦ τείχους τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὴ Χρυσή Πύλη, λείψανα τῆς ὁποίας ἐντοπίσθηκαν μέσα στὴν ὁδὸ Ἑγνατία, μέχρι τὸ λιμένα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, μπορεῖ νὰ τὴν παρακολουθήσει κανεὶς ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο ἰδιοκτησίας ΟΔΕΠ, στὴ συμβολὴ τῶν ὁδῶν Ἑγνατία καὶ 26ης Ὀκτωβρίου. Στὸ οἰκόπεδο αὐτὸ ἀνασκάφηκε τὸ 1969 τὸ προτεῖχισμα μὲ τετράγωνο πύργο καὶ τὸ παλαιοχριστιανικὸ τείχος μὲ τοὺς τριγωνικοὺς προβόλους¹, ποὺ διατηροῦνται σὲ χαμηλὸ ὕψος (Σχ. 4, ἄνω).

Στὴ συνέχεια, ἡ παρακολουθήση τῆς πορείας τοῦ τείχους μέχρι τὸ σημεῖο ποὺ αὐτὸ συναντᾷ τὸ Φρούριο Βαρδαρίου δὲν παρουσιάζει δυσκολία, γιατί ὁ περίβολος τῆς πόλης στὴν περιοχὴ αὐτὴ διατηρεῖται σὲ ὅλο του τὸ ὕψος, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰ σημεῖα ποὺ παρουσιάζει φθορές. Ἡ τοιχοδομία τοῦ παραπάνω τμήματος τοῦ δυτικοῦ τείχους δὲν ἔχει τὴ χαρακτηριστικὴ παλαιοχριστιανικὴ μορφή τοῦ 5ου αἰ. μὲ τὶς ἐναλλασσόμενες ζῶνες ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ καὶ πλίνθους. Ὑπάρχουν σημεῖα μὲ παλαιολόγια τοιχοδομία καὶ ἄλλα στὰ ὁποῖα γίνεται ἀποκλειστικὰ χρῆση πλινθοδομῆς (εἰκ. 1). Πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι πούθενά δὲν ἔχει ἐντοπισθεῖ στὴν περιοχὴ τὸ εὐθύγραμμο ρωμαϊκὸ τείχος τοῦ 254-268 μ.Χ. μὲ τοὺς τετράγωνους πύργους².

Στὸ σημεῖο ποὺ τὸ τείχος συναντᾷ τὸ Φρούριο Βαρδαρίου, στὴ συμβολὴ τῶν ὁδῶν Φράγκων καὶ Μοσκόφ, ἡ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, κατὰ τὴ διάρκεια σωστικῆς ἀνασκαφῆς, ἀποκάλυψε τὸ 1977³ τὰ θεμέλια ἐνὸς ὀρθογωνίου πύργου (σχ. 1, εἰκ. 2) διαστάσεων 8,50 × 7 μ. κτισμένου μὲ μαρμάρινους ὀρθογώνιους δόμους σὲ β' χρῆση. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ὁ τρόπος κατασκευῆς τοῦ πύργου. Μεγάλοι ὀρθογώνιοι δόμοι τοποθετήθηκαν στὶς πλευρὲς του (βόρεια, δυτικὴ καὶ νότια), ἐνῶ τὸ ἐσωτερικὸν τμήμα του κτίσθηκε πρόχειρα μὲ κομμάτια ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, πέτρες καὶ πλίνθους, ποὺ συνδέονται μὲ ἀσβεστοκονίαμα. Ἡ εἴσοδος τοῦ διαπιστώθηκε στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, ποὺ διατηρεῖται σὲ μεγαλύτερο ὕψος καὶ ἐμφανίζει τοιχοδομίαν βυζαντινὴν.

1. ΑΔ 24 (1969) Χρονικὰ Β₂, σ. 298.

2. J. M. Spieser, Note sur la chronologie des remparts de Thessalonique, BCH 1975, 510.

3. ΑΔ (1977) Χρονικὰ ὑπὸ ἐκδοσιν.

Όταν κάποτε ὁ πύργος ἔπεσε, ἡ δυτική του πλευρά ἐπενδύθηκε μὲ τοῖχο μήκους 10,50 μ. καὶ πλάτους 2,20 μ. ποὺ θὰ ἔφθανε στὸ ὕψος τοῦ τείχους (εἰκ. 3). Πρόκειται γιὰ ἕναν τοῖχο κατασκευασμένο μὲ πλίνθους, ποὺ διατηρεῖ στὴ δυτικὴ ἐξωτερικὴ του ὀψὲς τέσσερα διπλὰ πλίνθινα τόξα, ποὺ γεμίζουν μὲ πέτρες (εἰκ. 4).

Εἰκ. 1. Τμήμα τοῦ δυτικοῦ τείχους τῆς Θεσσαλονίκης, ἐνσωματωμένο στὸ Φρούριο Βαρδαρίου. Διακρίνεται ἡ τοιχοδομία του μὲ ἀποκλειστικὴ χρήση πλίνθων

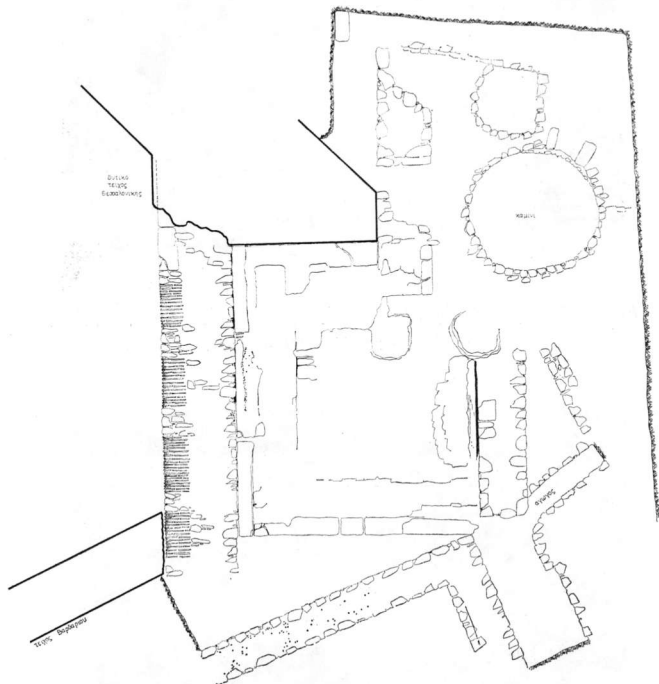
Ἀνάλογη τοιχοδομία παρατηρεῖται καὶ σὲ ἄλλα τμήματα τοῦ δυτικοῦ τείχους τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Κλαυδιανοῦ, βορείως τῆς Ληταίας Πύλης, ποὺ πρέπει ν' ἀποδοθοῦν σὲ μεταγενέστερες ἐπισκευές (εἰκ. 5).

Μέσα στὴν κοίτη τοῦ τοίχου μὲ τὰ διπλὰ πλίνθινα τόξα βρέθηκαν ὄστρακα μὲ ὑποκίτρινη ἐφυάλωση καὶ λευκὸ πηλὸ, ποὺ χρονολογοῦν τὴ φάση αὐτὴ τοῦ περιβάλλοντος μετὰ τὸν 9ο αἰ., πιθανότατα στὸν 10ο, ὅταν μετὰ τὴν ἄλωση τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς τὸ 904 χρειάσθηκε νὰ ἐπισκευασθοῦν καὶ πάλι τὰ τείχη της. Ἀντίστοιχη τοιχοδομία παρατηρεῖται καὶ στὸ τείχος τῶν Βλαχερνῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως¹, ποὺ χρονολογεῖται στὸν 9ο αἰ.

Ἀνασκαφικὴ τομὴ στὴ νότια πλευρὰ τοῦ πύργου ἀποκάλυψε τρεῖς σειρὲς μαρμάρινων ὀρθογώνιων δόμων καὶ ἀνάμεσα στὴν ὑποθεμελίωση καὶ τὸν τελευταῖο δόμο πατοῦρα ὕψους 15 ἐκ. ποὺ ἐξέχει κατὰ 5 ἐκ. Παρατηρήθηκε ὅτι ἡ ὑποθεμελίωση τοῦ πύργου ἐγίνε ἐπάνω σὲ στενοὺς τοίχους

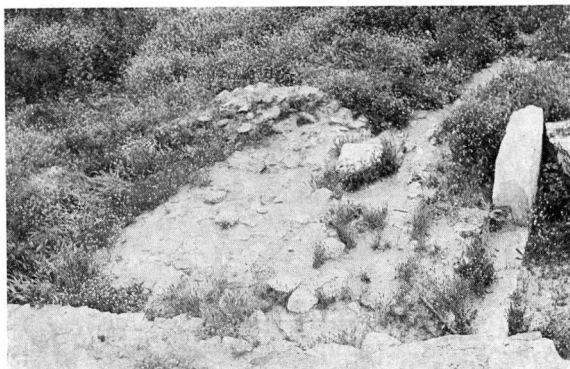
1. Wolfgang Müller Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen, σ. 303.

ἀπὸ μπάζα, ποὺ ἔχουν κατεύθυνση κάθετη πρὸς τὸ νότιο τοῖχο τοῦ πύργου. Στὴ στάθμη τῆς ὑποθεμελίωσης ἀνάβρυσε νερό. Τὰ ὄστρακα τῆς τομῆς εἶναι λίγα πρῶιμα μὲ κίτρινη ἐφυάλωση τοῦ 10ου αἰ., ἕνα κομμάτι πιά-

Σχ. 1. Κάτοψη ὀρθογωνίου πύργου καὶ βυζαντινοῦ κεραμικοῦ φούρνου, ποὺ ἀνασκάφηκε στὴ συμβολὴ τῶν ὁδῶν Φράγκων καὶ Μοσκόφ. Τὸ σχέδιο τοῦ πύργου ἔγινε ἀπὸ τὴν Κ. Θεοχαρίδου καὶ τοῦ κεραμικοῦ κλιβάνου ἀπὸ τὴν Ν. Ἰωαννίδου

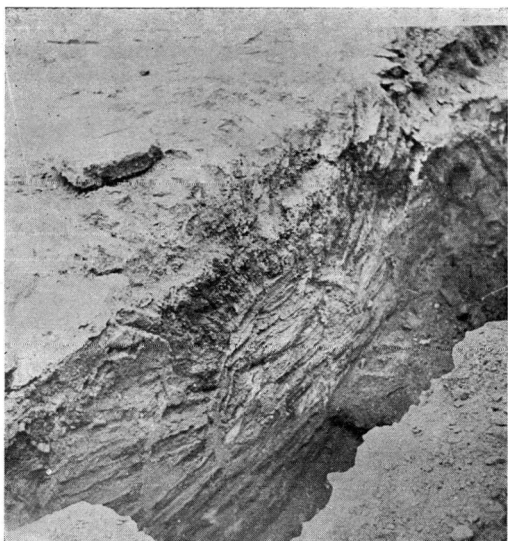
του τύπου Ζευξίππου τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰ. μὲ ἴχνη τριποδίσκου, λίγα terra sigillata, μερικά ὑστεροβυζαντινά καὶ μερικά τουρκικά. Ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ πύργου αὐτοῦ ξεκινᾷ μιὰ παλιότερη ὀχύρωση, τῆς ὁποίας μόνο δύο τοῖχοι ἐντοπίσθησαν ἀνασκαφικά (εἰκ. 6). Εἶναι κτισμένοι μὲ ἀργολιθοδομή καὶ ἀσβεστοκονίαμα, ἔχουν πλάτος 1,30 μ. καὶ 1,20 μ. ἀντίστοιχα

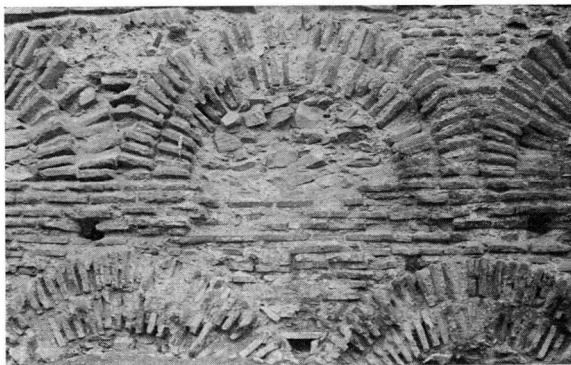
Εικ. 2. "Αποψη τῶν ἑρείπιων τοῦ ὀρθογωνίου πύργου, στή συμβολή τῶν ὁδῶν Φράγκων καὶ Μοσχῶφ

Εικ. 3. Ὁ τοῖχος μὲ τὰ τόξα πὸν ἐνίσχυσε τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ πύργου

Εἰκ. 4. Λεπτομέρεια τόξου ἀπὸ τὸν τοῖχο πὸν περιβάλλει
τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ὀρθογωνίου πύργου

Εἰκ. 5. Τμῆμα τοῦ δυτικοῦ τείχους στὴν ὁδὸ Κλανδιανοῦ.
Τοιχοδομία με ἐπάλληλα πλίνθινα τόξα

*Εικ. 6. Οί δύο τοῖχοι τῆς παλιότερης ὁχύρωσης πὸν ἀποκαλύφθηκαν
στὴ ΝΑ γωνία τοῦ ὀρθογωνίου πύργου*

*Εικ. 7. ᾽Αποψη τοῦ κεραμικοῦ φούρνου πὸν ἀνασκάφηκε
ἀνατολικά τοῦ ὀρθογωνίου πύργου*

καὶ κατευθύνονται ὁ βόρειος πρὸς τὰ δυτικά καὶ ὁ ἀνατολικὸς πρὸς τὸ νότο. Ἡ ὑπαρξὴ τῆς σαφῶς ρωμαϊκῆς αὐτῆς ὀχύρωσης, ποὺ παρεμβάλλεται στὴν πορεία τοῦ τείχους, ἐμπόδισε τὴ συνέχειά του πρὸς νότον. Δυστυχῶς ὁ μεγάλος σεισμὸς τῆς 20ῆς Ἰουνίου 1978 ἐπέβαλε τὴ διακοπὴ τῆς ἀνασκαφῆς χωρὶς νὰ προηγηθεῖ ἡ ὁλοκλήρωση τῆς κάτοψης τοῦ κτίσματος.

Σὲ μικρὴ ὑπόσταση ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ πύργου ἀνασκάφηκε τὸ 1978 ἕνας βυζαντινὸς κεραμεικὸς φούρνος (εἰκ. 7). Στὴν ἴδια περιοχὴ δίπλα στὸ τείχος τῆς ὁδοῦ Εἰρήνης ἀνασκάφηκε παλιότερα ἕνας ρωμαϊκὸς κεραμεικὸς φούρνος¹, ἐνῶ τμῆμα ἐνὸς τρίτου φούρνου ἐντοπίσθηκε πολὺ κοντὰ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ πύργου τοῦ Ἀναγλύφου. Εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὸν Ἀρμενόπουλο², ὅτι οἱ κεραμικοὶ φούρνοι κατασκευάζονταν στὶς ἄκρες τῶν πόλεων, σὲ καθορισμένη μετὰξὺ τους ἀπόσταση, τουλάχιστο 20 πῆχων. Φαίνεται ὅτι γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη ἡ περιοχὴ τοῦ δυτικοῦ τείχους χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ παλιὰ γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν ὀργανωμένων σὲ συντεχνίες κεραμῶν.

Τὸ Φρούριο Βαρδαρίου, γνωστὸ στοὺς Θεσσαλονικεῖς καὶ μὲ τὶς ἐπωνυμίες Τὸπ-Χανέ ἢ Ταμπάκ-Χανέ³, ἀπὸ τὰ βυρσοδεφεῖα ποὺ ἦταν ἐγκαταστημένα στὴν περιοχὴ του, στὸ ὁποῖο μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση στεγάσθηκε ἡ Ἐφορεία Ὑλικοῦ Πολέμου, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕναν πεταλόμορφο περίβολο καὶ μιὰ μικρὴ προεξοχὴ πρὸς βορρὰ (σχ. 2)⁴, ὅπου ἐνσωματώθηκε ἕνα τμῆμα τοῦ δυτικοῦ περιβόλου. Ἡ πρώτη ἐπιστημονικὴ τεκμηρίωση τοῦ Φρουρίου καὶ τῶν προβλημάτων του ἔγινε ἀπὸ τὸν Χ. Μπακιρτζή⁵. Σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες τοῦ Ἑβλιγιᾶ Τσελεμπή, τὸ Φρούριο Βαρδαρίου κτίσθηκε ἀπὸ τὸ σουλτάνο Σουλεϊμάν Μεγαλοπρεπῆ⁶ κατὰ τὴ διάρκειά μιᾶς σύντομης παραμονῆς του στὴ Θεσσαλονίκη, τὸ χειμῶνα τοῦ 1546, καὶ ἴσως εἶναι ἔργο τοῦ ἀρχιτέκτονα Σινάν. Τὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα κτίσθηκε κατὰ τὸν ἴδιο περιηγητὴ καὶ ὁ περίβολος τοῦ Λευκοῦ Πύργου μὲ τοὺς ὀκταγωνικοὺς μολυβδοσκεπάστους πύργους, ποὺ διέσωσαν οἱ παλιὲς φωτογραφίαι, καὶ ἐπισκευάσθηκαν τὰ τεῖχη τῆς πόλης σὲ πολλὰ σημεῖα. Στὶς ἐπισκευὲς τοῦ Σουλεϊμάν πρέπει ν' ἀποδοθοῦν τμήματα τοῦ ἀνατο-

1. ΑΔ 27 (1972) Χρονικά Β, σ. 505, Ἀθήνα 1971.

2. Κωνσταντίνου Ἀρμενόπουλου, Ἐξάβιβλος, βιβλ. II, 15, σ. 116.

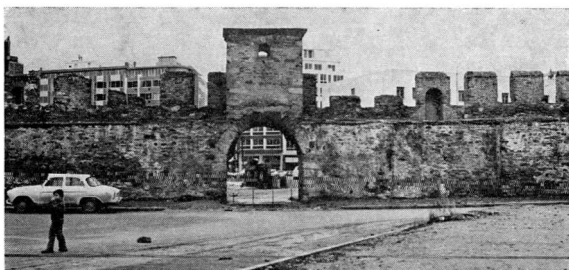
3. Μ. Χατζη Γεωργίου, Ἀστυγραφία Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1880, σ. 28.

4. Ἡ τοπογραφικὴ ἀποτύπωση ἔγινε ἀπὸ τοὺς τοπογράφους Κ. Κετίπη καὶ Γ. Κρεσενίτη, μὲ τὴ συνεργασία τῶν βοηθῶν Λυμπερίη καὶ Λιολιδή, τοὺς ὁποίους εὐχαριστῶ γιὰ τὴν παραχώρηση τοῦ σχεδίου. Ἐπίσης εὐχαριστῶ τὴν ἔφορο κ. Ε. Κουρकुτιδου-Νικολαΐδου γιὰ τὴν παραχώρηση τοῦ σχ. 1.

5. Χ. Μπακιρτζή, Ἡ θαλάσσια ὀχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης. Παρατηρήσεις καὶ προβλήματα, «Βυζαντινὰ» 7 (1975) 291 κ.ε.

6. Ν. Μοσχόπουλου, Ἡ Ἑλλάς κατὰ τὸν Ε. Τσελεμπή, ΕΕΒΣ 16 (1940) 329.

Εικ. 8. Ἀποψη τῆς κεντρικῆς πύλης καὶ τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Φρουρίου Βαρδαρίου

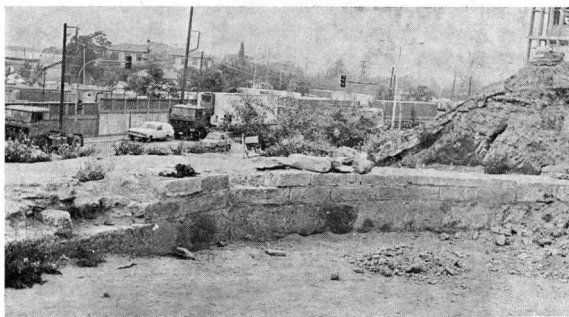
Εικ. 9. Ὁ ὀκταγωνικὸς πύργος στὴ ΝΔ γωνία τοῦ Φρουρίου

Εικ. 10. Ἡ ὑπόγεια μυστικὴ πύλη τοῦ Φρουρίου, πὸν ἀποκαλύφθηκε τὸ 1971 στὰ θεμέλια τοῦ δικαστικοῦ μεγάρου τῆς Θεσσαλονίκης

Εικ. 11. Μία από τις πυριτιδαποθήκες τοῦ νοτίου περιβόλου

Εικ. 12 - 13. Οἱ σύγχρονοι μετὰ τις πυριτιδαποθήκες καμπυλόγραμμοι τοῖχοι τοῦ νοτίου περιβόλου

λικοῦ τείχους ἀπέναντι ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Νοσοκομείου "Ἅγιος Δημήτριος.

Εἶναι ἐμφανεῖς τρεῖς κατασκευαστικὲς φάσεις στὸ φρούριο: Στὴν πρώτη ἀνήκει ὁ βόρειος περίβολος μὲ δύο στεγασμένες πυλίδες (εἰκ. 8), ὁ ὀκταγωνικὸς πύργος (εἰκ. 9), τὸ ἐξωτερικὸ τμήμα τοῦ νότιου περιβόλου καὶ τρεῖς πύλες (βόρεια, δυτικὴ καὶ νότια), ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ δυτικὴ ἦταν ὑπόγεια (εἰκ. 10). Στὴ δεύτερη ἐπέκτειναν κατὰ πλάτος τὸ νότιο περίβολο

Εἰκ. 14. "Ενας ἀπὸ τοὺς ὀρθογώνιους προμαχῶνες τοῦ νότιου περιβόλου τοῦ Φρουρίου

γιὰ νὰ κατασκευάσουν τρεῖς πυριτιδαποθήκες (εἰκ. 12), ποὺ φέρουν ἐπιγραφὲς μὲ χρονολογία 1741¹. Τὴν ἴδια ἐποχὴ πρέπει νὰ κατασκευάσθηκαν καὶ οἱ καμπύλοι τοῖχοι (εἰκ. 12, 13), ποὺ περιβάλλουν τίς ἀποθήκες καὶ ἐμφανίζουν ὁμοία τοιχοδομία μὲ αὐτές. Στὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἴδιου περιβόλου ἀποκαλύφθηκαν ὀρθογώνιες ὀχυρωματικὲς κατασκευές (εἰκ. 14), ποὺ χρησίμευαν ὡς προμαχῶνες. Ἡ τρίτη φάση ἐγίνε στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ., κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Μοσκόφ (εἰκ. 15), ὅποτε διαμορφώθηκε ἡ μνημειώδης εἰσόδος τῆς Ἑφορείας Ὑλικοῦ Πολέμου, ποὺ κατεδαφίσθηκε τὸ 1971. Στὸ κέντρο τοῦ περιβόλου ὑπῆρχαν κτήρια ποὺ χρησίμευαν γιὰ καταλύματα τῆς φρουρᾶς. Κατὰ πληροφορία τοῦ Μωραϊτόπουλου² ἐδῶ εἶχε τὴν

1. Α Δ 18 (1963) Χρονικά Β₂, σ. 242.

2. Μωραϊτόπουλου, Τοπογραφία, ἔκδ. Πουρναρᾶ, σ. 14.

εδρα του ὁ στρατιωτικὸς διοικητὴς τῆς πόλης καὶ στεγαζόταν τὸ στρατοδικεῖο.

Μέσα στὸ χῶρο τοῦ φρουρίου δὲν ὑπάρχουν σήμερα ὁρατὰ ἴχνη τοῦ δυτικοῦ τειχοῦς. Ὡστόσο ἡ παρουσία ἑνὸς βυζαντινοῦ πύργου στὴ ΝΑ του γωνία φανερῶνει ὅτι ὁ δυτικὸς ὀχυρωματικὸς περίβολος συνεχιζόταν μέ-

Εἰκ. 15. "Αποψη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Φρουρίου Βαρδαρίου κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Μοσκόφ, πού κατεδαφίσθηκε τὸ 1971

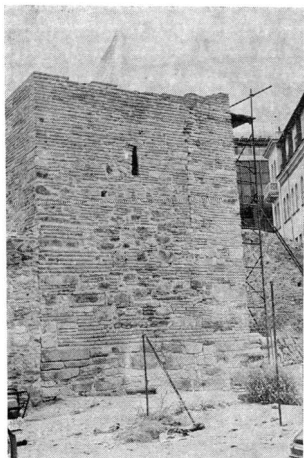
χρι τὸ σημεῖο αὐτό. Ὁ νότιος ἀκράϊος πύργος, γνωστὸς μετὰ τὴν ἐπωνυμία τοῦ Ἀναγλύφου, ἀπὸ τὸ ἐντοιχισμένο στὸν ἀνατολικὸ του τοῖχο ἑλληνιστικὸ ἀνάγλυφο, ἔχει διαστάσεις 9×6 μ. καὶ εἶναι κτισμένος στὴ βάση του μετὰ μαρμαρίνους δόμους (εἰκ. 16).

Κατὰ τὶς πρόσφατες ἐργασίες στὸν πύργο¹, ἀποκαλύφθηκε ἡ φραγμένη ἀρχικὴ του εἴσοδος στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν πρώτη μιὰ δευτέρη εἴσοδος, πού ἀνῆκε σὲ παλιότερη φάση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ πύργου. Κατὰ τὶς ἐργασίες καθαρισμοῦ τοῦ ὁρόφου του, ἀποδείχθηκε ὅτι ὅλος ὁ ἀρχικὸς ἀνατολικὸς τοίχος τοῦ πύργου, πού, σύμφωνα μετὰ μιὰ ἐπιγραφή πού βρέθηκε στὸ ὕψος τοῦ ὁρόφου, χρονολογεῖται στὰ 862, ἐπενδύθηκε ἀργότερα, μετὰ τὸ 10ο αἰ. μετὰ ἄλλο ἰσχυρότερο τοῖχο (εἰκ. 17).

Ἡ ἐπιγραφή (εἰκ. 18) εἶναι χαραγμένη σὲ μάρμαρο, διαστ. $1,30 \times 0,40 \times 0,60$ μ., καὶ δὲν εἶναι δυνατό νὰ φωτογραφηθεῖ, γιατί σὲ ἀπόσταση 15 ἐκ. παρεμβάλλεται ὁ δευτέρος ἀνατολικὸς τοίχος τοῦ πύργου. Ἡ σχεδιάσή της

1. Τὸ ἔργο τῆς στερέωσης τοῦ Φρουρίου ἐγινε μετὰ τὴν ἐποπτεία τῆς ἐφόρου κ. Ε. Κουρ-κουτίδου-Νικολαΐδου, τῶν ἀρχιτεκτόνων Ν. Ἰωαννίδου καὶ Β. Κονιόρδου καὶ τοῦ πολιτικοῦ μηχανικοῦ Β. Ξανθοῦ.

ἔγινε μὲ καθρέφτη καὶ ὀφείλεται στὸ μόχθο τοῦ ἀρχιτέκτονα Φ. Ὁραιοπούλου. Ἡ ἀνάγνωσή της εἶναι: «Ἐπὶ Μαρίνου β(ασιλικοῦ) πρωτοσπα(θα-
ρίου) ἐκαινουργήθη οὗτος ὁ πύργος ἐπιστατούντος Κακίκη β(ασιλικοῦ)
στρά(τορος) ἔτ(ος) ἀπὸ κτ(ήσεως) κόσμ(ου) ζΤΟ ἰνδ(ικτιόνος) Ι».

Εἰκ. 16. Ἡ νότια πλευρὰ τοῦ πύργου Ἀναγλύφου, μετὰ τὶς στερεωτικές ἐργασίες

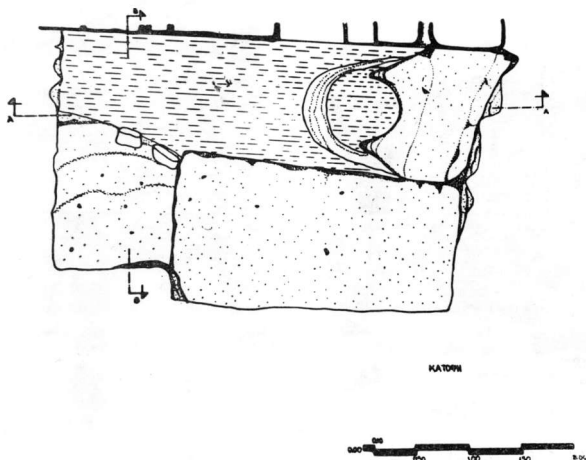

Εἰκ. 17. Ὁ ἀρχικὸς ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ πύργου Ἀναγλύφου (ἀριστερά), ὅπου ἀποκαλύφθηκε ἡ ἐντοιχισμένη ἐπιγραφή καὶ ὁ δεύτερος ἐνισχυτικὸς τοῖχος (δεξιὰ) ποὺ κατασκευάσθηκε ἀργότερα

+ ΕΠΙΜΑΡΙΝΟΥ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ ΠΡΩΤΟΣΠΑΘΑΡΙΟΥ
ΟΗΟΥ ΤΩ ΣΟΠΥΡΓΟΣ ΕΠΙΣΤΑΤΟΥΝΤΟΣ
ΚΑΚΙΚΗΣ ΒΑΣΤΡΑΤΗΣ ΤΑΠΟΚΤΙΚΟΣΜ
ΖΤΟ ΙΝΔΙ

Εἰκ. 18. Ἡ ἐντοιχισμένη ἐπιγραφή τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ πύργου Ἀναγλύφου

*Η χρονολογία 862 συμπίπτει με τη 10η ἰνδικτιώνα. *Η ἐπιγραφὴ μαρτυρεῖ γενικὴ ἐπίσκευή τοῦ πύργου στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Μιχαήλ Γ' (856-867), πού θεωρεῖται ἀπὸ τὶς πιὸ ἐνδοξες στρατιωτικὰ περιόδους τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ πηγές, «οἱ ἐκ Κρήτης Ἀγαρηνοὶ τὰς Κυκλάδας νήσους καὶ τὰ παράλια ἐλητί-

Σχ. 3. Κάτοψη ἀνασκαφῆς στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ πύργου ἀναγλύφου. Διακρίνεται ἀριστερὰ τμῆμα κεραμεικοῦ φούρνου καὶ δεξιὰ βαρέλι βυρσο-δεφείον. Τὸ σχέδιο εἶναι τῆς Α. Παπαδάμου

ζοντο»¹. Τὸν Αὐγουστο μάλιστα τοῦ 862 οἱ Ἀραβες τῆς Κρήτης λεηλάτησαν τὴ Μυτιλήνη καὶ ἀμέσως μετὰ ἀποβιβάσθηκαν στὴ χερσόνησο τοῦ Ἁγίου Ὁρους, κοντὰ στὴν παλιὰ Μ. Βατοπεδίου, συνέλαβαν τοὺς μοναχοὺς καὶ ἔκαψαν τὴν ἐκκλησίαν τους². Μαρῖνος πρωτοσπαθῆριος δὲν ἀναφέρεται σὲ καμιὰ πηγὴ τοῦ 9ου αἰ. Κατὰ τὸν Οἰκονομίδη³ ὁ πρωτοσπαθῆ-

1. I. Ζωναροῦ, Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν, ἐκδ. Weber, Βόννη 1897, III, XVI, 4, 404.

2. I. Καραγιαννίδου, Βυζαντινὴ Ἱστορία, τ. 4, σ. 80.

3. N. Oikonomides, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972, σ. 328 καὶ 338.

ριος ἢ κατεπάνω τῶν αὐτοκρατορικῶν, ἀνήκει στὴν τάξη τῶν στραταρχῶν καὶ εἶναι ὁ ἀνώτερος στρατιωτικὸς διοικητὴς μιᾶς περιοχῆς. Ὁ στράτωρ ἀνήκει στοὺς αὐτοκρατορικοὺς ἀξιωματούχους. Πιθανὸν τὸ ὄνομα τοῦ στρατόρος νὰ ἦταν Κανίκης ἀντὶ τοῦ Κακίκης ποὺ διαβάζουμε.

Εἰκ. 19. Ἕνα βαρέλι βυρσοδεψείου, ὅπως βρέθηκε στὴν τομὴ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ πύργου Ἀναγλύφου

Εἰκ. 20. Ὁ τοῖχος μὲ τὸνς μεγάλους μαρμάρινους δόμους, κάτω ἀπὸ τὴ διττικὴ πλευρὰ τοῦ πύργου Ἀναγλύφου

Μικρή τομή στην ανατολική πλευρά του πύργου αποκάλυψε σὲ βάθος 2,30 μ. τμήμα κεραμικοῦ φούρνου (σχ. 3) καὶ στὸ βόρειο ἄκρο τῆς τομῆς κάτω ἀπὸ τὴν εἰσοδο τοῦ πύργου ἓνα βαρέλι ἐπιχρισμένο μὲ ἀσβέστη, ποὺ χρησίμευε γιὰ τὴν κατεργασία τῶν δερμάτων (εἰκ. 19) κάποιοι βυρσοδεψεῖοι τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰ.

Ἡ σκαφικὴ ἔρευνα στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ πύργου ἔδειξε ὅτι ὁ δυτικός του τοῖχος ἐδράζεται σὲ παλιότερο τοῖχο, πλάτους 1,88 μ., κατασκευασμένο μὲ μεγάλους ὀρθογώνιους δόμους καὶ ἰσχυρὸ κονίαμα (εἰκ. 20). Ὁ ἴδιος τοῖχος ἔχει ἐντοπισθεῖ πρὸς βορρὰ μέσα στὸ γήπεδο τῆς Σχολῆς Δημόκριτος καὶ πρὸς νότο μέσα σὲ μικρὸ μηχανουργεῖο (εἰκ. 2 καὶ σχ. 2, Γ), ὅπου ὁ Χ. Μπακιρτζῆς τοποθετεῖ τὸν πύργο τοῦ Τζερέμπουλου¹.

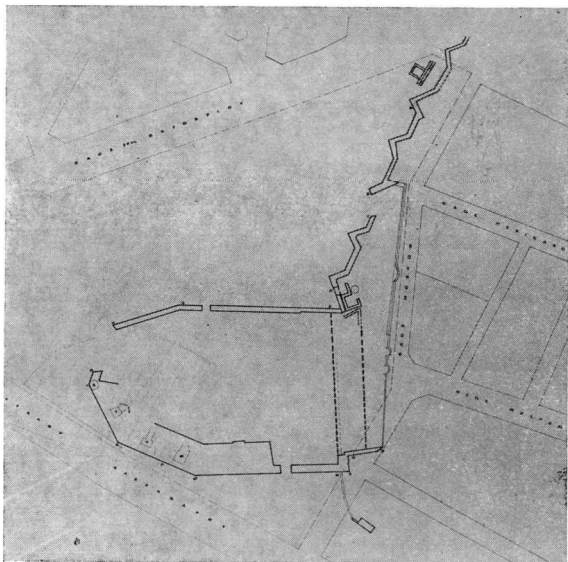
Μὲ τὸν ὄρο Τζερέμπουλο χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Ἀναγνώστη τὸ θαλάσσιο διατείχισμα, δηλ. ὁ κυματοθραύστης, ποὺ προστάτευε τὸ λιμάνι ἀπὸ δυτικά. Ἡ πορεία τοῦ ἰσχυροῦ αὐτοῦ τοῖχου, ποὺ ξεκινώντας ἀπὸ τὸ Τζερέμπουλο, περνᾷ κάτω ἀπὸ τὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ πύργου τοῦ Ἀναγλύφου καὶ συνεχίζεται πρὸς βορρὰ, ὕστερα ἀπὸ μετρήσεις τοῦ τοπογράφου κ. Κετίπη, εἶναι παράλληλη καὶ ἀπέχει 12 μ. περίπου ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς ρωμαϊκῆς ὀχύρωσης, ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴ ΝΑ γωνία τοῦ βόρειου πύργου.

Ὑποθέτουμε ὅτι οἱ παραπάνω τοῖχοι σχημάτιζαν ἓναν ἐπιμήκη ὀχυρωματικὸ χῶρο (σχ. 4), ποὺ χρησίμευε γιὰ τὴν προστασία τοῦ λιμένα, τὸ δυτικὸ τεῖχος τοῦ ὁποῖου ἄρχιζε ἀπὸ τὸν πύργο τοῦ Ἀναγλύφου. Σύμφωνα μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ καὶ ἱστορικὰ στοιχεῖα, κατασκευαστῆς τοῦ ὀχυρωματικοῦ αὐτοῦ ἔργου πρέπει νὰ εἶναι ὁ Μ. Κωνσταντῖνος. Δυστυχῶς δὲν ὑπάρχει δυνατότητα ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στὴν περιοχὴ, λόγω τῆς παρεμβολῆς τῆς ὁδοῦ Φράγκων καὶ τοῦ γηπέδου καλαθοσφαίρας τῆς Σχολῆς Δημόκριτος. Ἴσως ἡ ὀχύρωση αὐτὴ ἀποτελοῦσε καὶ τὸν πύργο Σαμαρείας τῶν Βυζαντινῶν ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἀναγνώστης² στὸ χρονικὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Τούρκους: «Τοῦτο δὲ κατὰ τὸν πύργον τὸν καλούμενον Σαμαρείαν εἶδον πάντες συμβάν. Πάντων γὰρ προσδοκόντων ὥς ὅταν ἡ πόλις ἁλῶ, μὴ ἂν τοῦτον εὐθὺς προδεδοῦσθαι ἢ τὴν ταχίστην διὰ πολέμου ληφθῆναι, πρὸς τὴν τῆς θαλάττης αὐτὴν κείμενον ἡῖονα καὶ διατειχίσμασι καὶ ὅπλοις καὶ πᾶσι τοῖς ἀναγκαίοις καλῶς κατωχυρωμένον ταύτην οὖν τὴν ματαίαν ἐλπίδα πάλαι ἡμῶν κεκτημένων, οὐκ ὀλίγοι μετὰ τῶν προὑπαρχόντων εἰς φυλακὴν εἰς τοῦτο συνέφυγον μόνον καὶ τοὺς ἄλ-

1. Χ. Μπακιρτζῆ, Τὸ Τζερέμπουλο τῆς Θεσσαλονίκης, ΑΑΑ 6 (1973) 332.

2. Ι. Ἀναγνώστη, De Thessalonicensi excidio narratio, ἔκδ. Bekker, Βόννη, σ. 508.

λους εὐθὺς κεκωλύκεσαν τῆς εἰσόδου. Οἱ καὶ διὰ τοῦ κατὰ θάλασσαν προβεβλημένου διατειχίσματος (Τζερέμπουλον τοῦτο καλεῖν πάντες εἰώθαμεν) εἰς τὰς τριήρεις εἰσάσι πρὸ μικροῦ πρὸς αὐτὴν μετὰ προεισιόντων ἄλλων ἐκ τοῦ λιμένος καθορμισθείσας». Ὁ Tafrali διατύπωσε τὴ γνώμη ὅτι ὁ πύργος τῆς Σαμαρείας βρισκόταν στὴ θέση τοῦ Τοπ-Χανέ¹.

Σχ. 4. Παλιὸ τοπογραφικὸ τοῦ Φρουρίου Βαρδαρίου. Διακρίνεται ἡ πορεία τοῦ τοίχου πὺν ξεκινῶντας ἀπὸ τὸν πύργον τοῦ Τζερέμπουλου, περνᾷ κάτω ἀπὸ τὸν πύργον τοῦ Ἀναγλόφου καὶ κατευθύνεται πρὸς τὰ λείψανα τῆς ὀχύρωσης πὺν βρέθηκαν στὴ ΝΑ γωνία τοῦ πύργου Α

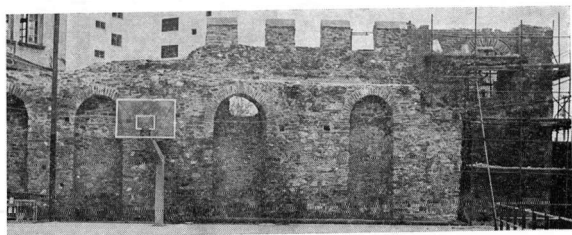
Ἡ διαμόρφωση τῆς ὀχύρωσης αὐτῆς ἴσως ἀποτελέσει ἀργότερα καὶ τὸν Τοπ-Χανέ τοῦ Φρουρίου Βαρδαρίου, δηλ. τὸ χῶρο ἐπισκευῆς πυροβόλων², πὺν συνήθως βρίσκεται δίπλα στὸ ναύσταθμο. Στὴν καταγραφή τῶν φρου-

1. Ο. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σ. 93.

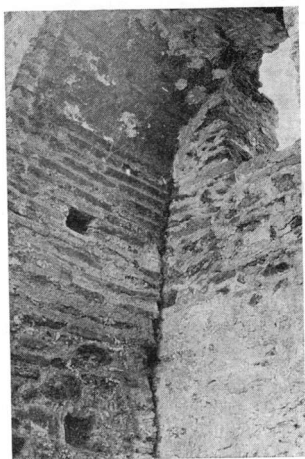
2. Κατὰ πληροφορία τοῦ καθηγητῆ Ν. Μουτσόπουλου, Τοπ-Χανές στὰ τουρκικὰ σημαίνει τὸ χῶρο ἐπισκευῆς πυροβόλων.

*Εικ. 21. Τὸ μηχανοεργεῖο δὲν διατηροῦνται λείψανα
τοῦ πύργου τοῦ Τζερέμπουλου*

*Εικ. 22. Ὁ τοῖχος μὲ τὰ τυφλά τόξα καὶ ἡ δυτικὴ πύλη
τοῦ βυζαντινοῦ λιμένα μετὰ τὶς ἐργασίες*

*Εικ. 23. Λεπτομέρεια τῆς δυτικῆς πύλης τοῦ λιμένα,
πὸν φράχθηκε ἀπὸ τὸ Φρούριο Βαρθαρίου*

ρίων Θεσσαλονίκης τοῦ 1732¹, ὁ Τὸπ-Χανὲς διακρίνεται ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο φρούριο: «Τὸ Φρούριο Τὸπ-Χανὲ δεσπόζει τῆς ἀποβάθρας τοῦ λιμένος καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς πόλεως. Ἐπὶ τοῦ ἄνω διαμερίσματος αὐτοῦ ἦσαν παλαιόθεν τοποθετημένα 20 τηλεβόλα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ 1732 ἀπέμεναν μόνο τρία».

Στὴν ἴδια ἐκθεση ἀναφέρεται ὅτι τὸ Φρούριο Βαρδαρίου δεσπόζει τῆς τοποθεσίας Μπὲς Τσινάρ (Πέντε Πλάτανοι ἢ κήπος Πριγκήπων) καὶ τῆς Πύλης Βαρδαρίου, ὅπως ὀνομαζόταν τότε ἡ Χρυσὴ Πύλη. Στὴ συνέχεια διευκρινίζεται: «Ἐκτὸς τῶν ὀκτὼ μεγάλων τηλεβόλων τῶν τοποθετημένων εἰς τὰς κάτωθι τοῦ περιβάλλοντος τὸν πύργον περιτειχίσματος εὐρεθείσας ἀψίδας, εἰς τὰ διάμεσα τῶν ἐπάλξεων τοῦ περιτειχίσματος τοῦ Φρουρίου Βαρδαρίου, ὑπῆρχον παλαιόθεν 14 τηλεβόλα», τὰ ὁποῖα τὸ 1732 δὲν ὑπάρχουν πλέον.

Ἡ ἄποψη ὅτι ὑπῆρχαν δύο ξεχωριστὰ φρούρια στὰ δύο ἄκρα τοῦ λιμένα, βεβαιώνεται ἀπὸ μιὰ περιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ βρίσκεται στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Μ. Κορρέρ τῆς Βενετίας², ὅπου ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς: «Τὴν πόλιν προφυλάττουν τρία φρούρια, ἓν ἐκ τῶν ὁποίων, τὸ μικρότερον μὲ 20 περίπου κανόνια εὑρίσκεται πλησίον τῆς ἀποβάθρας, ἡ ὁποία εἶναι μακρὰν ἀπὸ τὸ περιτειχίσιμα. Τὰ ἄλλα δύο φρούρια εἶναι καὶ αὐτὰ παρὰ τὴν θάλασσαν εἰς τὰ δύο ἄκρα τῶν τειχῶν καὶ εἶναι καλῶς ἐφωδιασμένα ἀπὸ πυροβολικόν, διότι τὸ καθὲν ἔξ αὐτῶν ἔχει 35-40 μεγάλης ὀλκῆς κανόνια...».

Σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφή τῶν F. de Beaujour καὶ Cousinéry³ ὁ ρωμαϊκὸς λιμένας τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ κατασκευάσθηκε ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο τὸ 322 μ.Χ. στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς πόλης γιὰ τὴν προστασία τοῦ στόλου του, περιοριζόταν τὸ 19ο αἰ. δυτικὰ ἀπὸ τὸ τεῖχος τοῦ Τὸπ-Χανέ, νότια ἀπὸ τὸ Τζερέμπουλο καὶ βόρεια ἀπὸ ἓναν τοῖχο, ποὺ ξεκινώντας ἀπὸ τὸν Τὸπ-Χανέ κατευθυνόταν πρὸς ἀνατολὰς σὲ μιὰν ἀπόσταση 200 περίπου μέτρων.

Κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Καμενιάτη⁴, ποὺ ἐξιστορεῖ τὴν ἄλωση τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς τὸν Ἰούλιο τοῦ 904, δὲν ὑπῆρχε πύλη στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ λιμένα: «σχεδὸν γὰρ ὀλίγοι κατὰ τὸ δυτικὸν μέρος τοῦ λιμένος ἑαυτοὺς τῶν τειχῶν ἀκοντίσαντες, τὸν κίνδυνον ὑπεξέφυγον».

1. I. Β α σ δ ρ α β έ λ λ η, Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας, Α', Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης (1695-1912), Θεσσαλονίκη 1952, σ. 201.

2. Κ. Μ έ ρ τ ζ ι ο υ, Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 142. Ἐδὼ ὑπονοεῖται ὁ πύργος τῆς Ἀποβάθρας, ποὺ βρισκόταν στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ λιμένα, τὸ Φρούριο Βαρδαρίου στὸ δυτικὸ τμήμα καὶ ὁ Λευκὸς Πύργος στὴν ἀνατολικὴ ἄκρῃ τοῦ θαλάσσιου τείχους.

3. F. d e B e a u j o u r, Voyage militaire dans l'empire Ottomane, σ. 199, καὶ E. C o u s i n é r y, Voyage dans la Macédoine, Paris 1831, I, σ. 26.

4. I. Κ α μ ε ν ι ά τ η, ἔκδ. G. Böhlig, Berlin 1973, σ. 17.

Τῇ μνημειώδη πύλῃ τοῦ δυτικοῦ τείχους τοῦ λιμένα, ποῦ ἀνοίχθηκε μετὰ τὸ 10ο αἰ., πρέπει ν' ἀναζητήσουμε στὴν πύλῃ τοῦ ὑψηλοῦ τοίχου μὲ τὰ τυφλὰ τόξα (εἰκ. 22). Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἐμφανίζει τοιχοδομία βυζαντινὴ στὸ κάτω τμήμα του καὶ ἀκουμπᾷ στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ πύργου μὲ τὸ ἀνάγλυφο. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη ἡ ἐσωτερικὴ πρὸς τὴν πόλιν πλευρὰ τοῦ θαλάσσιου τείχους παρουσιάζει ἀνάλογη εἰκόνα, μὲ τυφλὰ τόξα στὴ σειρὰ¹, ποῦ ἔχουν ἐνισχυτικὸ χαρακτήρα καὶ τοιχοδομία ἀνάλογη μὲ τὸν τοῖχο ποῦ μελετοῦμε. Ἡ πύλη ποῦ ἀνοίγεται ἀνάμεσα στὰ τυφλὰ τόξα (εἰκ. 23) πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὴν πύλῃ τοῦ Ταμπάκ-Χανέ, ποῦ ἀναφέρει ὁ Μ. Χατζῆ Ἰωάννου στὴν Ἀστυγραφία του².

Ἐφορεία Βυζαντινῶν
Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης

ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ

1. Bildlexikon, ὁ.π., σ. 316, πίν. 364.

2. Μ. Χατζῆ Ἰωάννου, ὁ.π., σ. 33.

RÉSUMÉ

Euterpi Marki, Renseignements complémentaires sur la forteresse de Vardar.

Les fouilles réalisées dans la forteresse de Vardar, bâtie par Souleiman le Magnifique en 1546, ont révélé l'existence des fondements d'une tour quadrangulaire de marbres (plan 2, A). Au coin sud-est de cette tour on a fouillé deux murs d'une fortification ancienne et à l'est de la tour on a découvert un four de céramiste d'époque byzantine. Le côté ouest de la tour A est revêtu d'un mur large de 2,20 m., qui porte trois arcs en briques. De la même manière est bâtie une partie des remparts occidentaux située au Nord de la porte Litéa. Les trouvailles des fouilles, nous permettent situer la construction de cette partie des remparts occidentaux au début du 10e siècle.

Pendant les travaux de restauration de la tour sud-est de la même forteresse qui est connu comme Πύργος 'Αναγλύφου, on a trouvé à l'hauteur du premier étage et sur le mur est de la tour, une inscription encrassée, qui mentionne un protospataire Marinos qui a renouvelé cette tour en 862 après J. C.

Le mur ouest de la même tour se base sur un autre qui s'étend au Nord vers la tour A et au Sud vers une autre tour où on a situé la tour de Tzérémboulon, c'est-à dire de la jetée maritime de la ville. Cette fortification formait probablement la tour byzantine de Samareia et après sa destruction le Top-Hané de la forteresse de Vardar.